

הרב יעקב אריאל המצוה לחנך בנות

ד. חיובו של סומא במצוות
ה. חיובו הטבעי של קטן
ו. שתי מצוות חינוך

פתיחה
א. החובה לחנך בנות
ב. מקור מצוות חינוך
ג. לחנך או להתחנך?

פתיחה

האם יש חובה על ההורים לחנך את בנותיהם? השאלה כפולה. כידוע, מצוות חינוך מוטלת על האב, לחנך את בנו. אך אינו חייב לכאורה לחנך את בתו. וכן האם אינה חייבת לכאורה לחנך את בניה. ובכל זאת מצינו שגם בנות זכו לחינוך וגם אימהות חונכו. כל זאת מנלן?

א. החובה לחנך בנות

המקור בתלמוד למצוות חינוך הוא המשנה:

"האיש מדיר את בנו בנזיר, ואין האשה מדרת את בנה בנזיר".

ובגמ':

"איש אין, אבל אשה לא, מאי טעמא? ר' יוחנן אמר: הלכה היא בנזיר, ורבי יוסי ברבי חנינא אמר ריש לקיש: כדי לחנכו במצוות. אי הכי, אפי' אשה נמי! קסבר: איש חייב לחנך בנו במצוות, ואין האשה חייבת לחנך את בנה. בשלמא לרבי יוחנן, דאמר הלכה היא בנזיר, אמטו להכי בנו אין, בתו לא, אלא לריש לקיש, אפילו בתו! קסבר: בנו חייב לחנכו, בתו אינו חייב לחנכה".

(נזיר כ"ח, ב')

התוס' בד"ה "בנו" מקשים מפרק בתרא דיומא (דף פ"ב, ע"א) שאחד תינוק ואחד תינוקת מחנכין אותם להתענות ביוה"כ ואילו הכא אמרינן בתו לא? וצריך לחלק בדבר.

המגן אברהם תירץ את קושייתם:

"ואפשר דכל המצוות דמי ליוהכ"פ וצריך לחנכס".

(סימן שמ"ג, סק"א)

וכן הובא בילקוט אמור דף קע"ח, ע"ג. כלומר, למעשה האב חייב לחנך את בתו בכל מצוות התורה כשם שחייב לחנך את בנו.

ולדבריו צ"ל שזה שאין האב מדיר את בתו בנזיר היא הלכה מיוחדת בנזיר וזה כר"י ולא כר"ל כי לפי ר"ל דין אחד הוא בכל התורה שאין האב חייב בחינוך בתו ואין האם חייבת בחינוך ילדיה.

וכן כתב האורח-מישור על נזיר שם. והביא כמה ראיות שגם בנות בכלל חינוך, ביניהן מהתוספתא בעירובין פ"ב לא נמנעו בנות ישראל

מלשלוח עירוביהן בידי בניהן ובנותיהן כדי לחנכן במצוות. וממסכת פסחים:

"שה לבית - מלמד שאדם מביא ושוחט על ידי בנו ובתו הקטנים".

(פ"ח, ע"א)

ופרש"י:

"בשביל שבנו ובתו הקטנים עליו לחנכן".

(רש"י, שם)

ותמה בעל האורח-מישור על האומרים שבת אינה בת חינוך, מכיוון שבת חייבת במצוות לא מסתבר שאין חובה לחנכה. לדעתו זו סברה פשוטה שלא ייתכן שבן ישראל החייב במצוות אינו בר חינוך. ויש להעיר על דבריו ממה שמצינו מקורות בתורה למצות חינוך משמע שלא ידענו חובה זו מסברה בעלמא.

ב. מקור מצות חינוך

הרשב"א (מגילה י"ט, ע"ב) והריטב"א (סוכה ב', ע"ב) הסמיכו הלכה זו על מה שנאמר: חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה (משלי כ"ב, ו') ומשמע שחיוב זה הוא מדרבנן או מדברי קבלה.

אולם י"א שהחיוב הוא מהתורה, ומקורו במצוה "ולמדתם אתם את בניכם לדבר בס" (דברים י"א, י"ט ובפ"י רבינו מיוחס שם). וצ"ל שמפסוק זה אנו לומדים לא רק את מצות תלמוד תורה אלא גם את קיומה, כי עיקרה של תורה הוא לשמור ולעשות ולקיים. וכל האומר אין לי אלא תורה גם תורה אין לו. וכן הכתוב במצות הקהל: "ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו" כלומר שעל ידי שהטף ישמעו וישאלו, האבות ירגילום ויחנכו אותם (רמב"ן דברים ל"א, י"ג) וכן מהכתוב "חקת עולם לדרתיכם" (ויקרא ג', י"ז), מכאן שמצווים אנו שידעו בנינו המצוות, ואיך ידעו אותם אם לא נלמדם (רמב"ן דברים ו', ז')!?

ויש נפקא מינה ללימודים השונים. אם לומדים מהקהל או מ"לדורותיכם" גם בנות בכלל. אך אם לומדים מ"ולמדתם את בניכם" ע"כ מצות חינוך אינה אלא לבנים ולא לבנות. שכן הבנות פטורות מתלמוד תורה. ואע"פ שמצות חינוך אינה מפורשת אלא נלמדת מכללא ממצות תלמוד תורה, ילמד הסתום מהמפורש וכשם שהמפורש מיועד רק לבנים ה"ה הסתום.

ונראה לעניות דעתי, שגם הסוברים שהיא מדרבנן, כעין דאורייתא תקון, כשם שמצוה ללמד את הבנים תורה כך מצוה לחנכם לקיומה. ולפי זה יש לומר גם לדעה זו שכשם שמצות ת"ת היא רק לבנים ולא לבנות ה"ה מצות חינוך היא רק לבנים ולא לבנות.

אם כי יש להעיר ממה שכתבו הפוסקים שאישה מברכת ברכת התורה אע"פ שאינה מצווה ללמוד תורה אך לימוד הלכה לשם קיומה גם היא חייבת וא"כ גם בנות בכלל מצווה זו.

מיהו הסבר זה קשה, הרי לימוד לשם קיום הלכה אינו אלא הכשר מצווה ועל הכשר מצווה אין לברך. ורק בנים המצווים ללמוד תורה לשמה יכולים לברך אך לא בנות. ובמקום אחר הארכנו להסביר שאישה מברכת על מצות תלמוד תורה של כלל ישראל ולא על חובתה האישית (עיין באהלה של תורה, הקדמה לח"א).

וא"כ לא העלינו ארוכה לשאלתנו, מאחר ולמצות חינוך בנים יש מקור בתורה או מתקנת חכמים ולא חיוב מסברה, א"כ מנין לנו שבנות חייבות בחינוך?

ג. לחנך או להתחנך?

חקירה זו יסודה במחלוקת ראשונים. רש"י בברכות כותב כך:

"עד שיאכל כזית דגן - ומכי אכל כזית דגן מיהא מפיק (ר"ל אדם שאכל רק כזית שחיובו מדרבנן יכול להוציא מי שאכל כדי שביעה שחיובו מהתורה) אף על גב דכזית דגן שיעורא דרבנן הוא, כדאמר בפרק מי שמתו (דף כ', ע"ב), מיהו, כיון דמיחייב מדרבנן - מחוייב בדבר קרינן ביה, ומוציא רבים ידי חובתן. ואם תאמר: בקטן שהגיע לחינוך הא לא אמר הכי (שם כתב בן מברך לאביו - כגון שאכל (האב) שיעורא דרבנן, דאתי דרבנן ומפיק דרבנן. כלומר הבן הקטן שחייב מדרבנן יכול להוציא את אביו רק כשהוא חייב מדרבנן בלבד, אך אם האב חייב מהתורה אין הקטן מוציא). ההוא אפילו מדרבנן לא מיחייב, דעליה דאבוה הוא דרמי לחנוכיה".

(ברכות מ"ח, ע"א)

אך ראשונים אחרים חולקים על רש"י וסוברים שהקטן הוא המחויב בחינוך עצמו. עיין תוס':

"דוחק לומר בקטן שהגיע לחינוך קרי אינו מחויב מדרבנן דאם אינו מחויב אפילו מדרבנן אם כן אינו פוטר את אביו" (ר"ל אפילו אם האב חייב רק מדרבנן).

(תוס' שם וע"ב)

וכן דעת הר"ן במגילה (י"ט, ע"ב) שקטן חייב מצד עצמו ולא כרש"י שרק אביו חייב לחנכו¹.

¹ התוס' הקשו על רש"י מברכות (כ', ע"ב) שקטן מוציא את אביו שאכל רק כזית משום שמחויב מדרבנן מוציא מחויב מדרבנן אחר. בשעת הלימוד בישיבת ימית תירץ קושיה זו הרב רחמים דנינו, כיום ראש ישיבת מורשת יעקב ברחובות, שרק את אביו הקטן מוציא, מכיוון שאביו חייב בחינוכו והוא צריך ללמדו ברכת המזון וממילא גם את האפשרות להוציא את אביו המחנכו לכך.

ודברי רש"י טעונים הסבר, מי יכול לחייב את הקטן בחינוך, הרי קטן אינו בר חיובא באף מצוה ומדוע הוא מחויב לחנך את עצמו?

ד. חיובו של סומא במצוות

והנה מצינו כעין זו בסומא, לדעת ר' יהודה שהוא פטור מכל המצוות שבתורה. וכתבו התוס':

"היינו מן התורה אבל מדרבנן מיהא חייב ואפילו נסתמא משנולד מ"מ חייב הוא מדרבנן שלא יהא כנוכרי ולא יהא נוהג בו דת יהודי כלל... אבל סומא אם נפטור אותו מכל מצות אפי' מאותן שאינן אלא מדרבנן א"כ יהא חשוב כנוכרי".

(מגילה כ"ד, ע"א ד"ה "מי")

וקשה, אם סומא פטור מכל המצוות הוא פטור גם ממצות "לא תסור מכל אשר יורוך", וא"כ אינו חייב לשמוע בקול חכמים, א"כ מי יכול לחייבו מדרבנן?

וכן הקשה הטו"א שם והוסיף:

"ולא דמי לקטן שחייב בחינוך מדרבנן דהתם לאו אקטן רמו אלא אאביו לחנכו במצות והאב מחוייב לשמוע דברי חכמים".

ותירץ:

"ואפשר לומר דהא דר"י פוטר סומא מכל המצוות מה"ת אינו אלא ממצות עשה דהוי בקום ועשה אבל מצות ל"ת חייב מה"ת, א"כ חל עליו תקנת חכמים שהרי מוזהר על לאו דלא תסור".

אך אם נאמר שקטן פטור לגמרי אפילו ממצוות ל"ת, אם כן הוא פטור אפילו ממצות לא תסור, וא"כ מה מקור חיובו להתחנך?³

וע"כ צ"ל שגם סומא הפטור מכל המצוות שבתורה סוף-סוף גם הוא בן ישראל ואינו רוצה לחוש עצמו כנוכרי. התייחסותו לעם ישראל מחייבת אותו באופן טבעי להיות שותף לעם ישראל בקיום מצוות. הוא אומנם אינו מצווה פורמאלית מהתורה, אך פטור בלא כלום אי אפשר. ולכן הוא מרגיש מחויבות טבעית להשתתף עם כלל ישראל בקיום המצוות, אם לא מהתורה הרי לפחות מדרבנן, וה"ה קטן.

ה. חיובו הטבעי של קטן

גם לשיטת רש"י, שחובת החינוך חלה על האב ולא עליו, עדיין צ"ע, האב אמנם חייב לחנך את בנו, אך מה חובתו של הבן לקבל את מרות

² חילוקו הוא רק לרש"י שהאב הוא שחייב לחנכו, אך לתוס' שהחיוב הוא על הקטן עצמו אין לחלק בין קטן לסומא וקושייתו תסתער גם על קטן.

³ ועיין תוס' נזיר (כ"ח, ע"ב) ד"ה "בנו" בתירוצם הראשון שאב חייב לחנך את בנו רק במצוות עשה ולא במצוות לא תעשה, מהן הוא פטור. ולכן קטן האוכל נבלות אין ב"ד מוזהרין עליו להפרישו.

אביו? הרי אפילו במצות כיבוד אב ואם עדיין אינו חייב? אומנם אפשר לומר שהאב יכריחו. אולם האומנם לזה ייקרא חינוך? זהו אילוף ולא חינוך. על כן גם לרש"י הנחת היסוד של כל חינוך היא שהילד ירצה להתחנך, כלומר חזקה על ילד שירצה ללכת בעקבות אביו ולהיות בן ישראל כשר.

ומצאתי בקונטרס דברי סופרים להר"א ווסרמן :

"וכן להסוברין דחיובא דרבנן בקטן שהגיע לחינוך הוא על הקטן בעצמו ולא כדעת רש"י (ברכות מ"ח, ע"א) דהחיוב הוא רק על אביו וכיון דקטן אינו בר מצות כלל מדאורייתא א"כ גם המצוה הזאת לשמוע לדברי חכמים אין הקטן חייב בה.

י"ל דבכל המצות ואיסורין של דבריהן הסכימה דעתן לדעת המקום ולדוגמא כשאסרו שניות לעריות גם רצון השי"ת היה כן שנגזור על עצמנו שניות אלא שלא צוה ע"ז בתורה מפורש... ודבר זה לעשות רצונו ית"ש כל באי עולם מצווין ועומדין מתחלי ברייתן ע"ז דכל הנמצאים נבראו לעשות רצון קונם וכל פעל ד' למענהו והא דקטן פטור מכל המצות הוא משום שכן הוא רצון ד' לפטרו אבל מכיון שגזרו חכמים עליו ואנו יודעין שהסכימה דעתן לדעת המקום ב"ה ממילא חייב לעשות כדבריהן שכן הוא רצונו יתברך".

(סימן א', אות כ"א)

ר"ל יש דברים שהטבע האנושי מחייב אע"פ שאינם מפורשים בתורה (וקרוב לזה כתב בשערי יושר שער א', פ"ז יעו"ש). אלא שהגר"א ווסרמן הקשה שם שאם זו סברה פשוטה א"כ יהיה החיוב מהתורה. והא מחלק כנראה בין סברה הגיונית לבין מחויבות טבעית לעשות את רצון ד', אלא שיש דברים שד' רצה בעצמו ויש דברים שתלה ברצון חכמים⁴. ובמקום אחר כתבנו שרק אם פרט אחד מפרטי המצוה הוא מסברה החיוב מהתורה, אך אם עצם החיוב כולו הוא מסברה אין להחשיבו למצוה מהתורה כי סו"ס החיוב לא היה מסיני⁵.

ועיין קובץ הקהל לאדר"ת שדייק מלשון החינוך שהמצוה היא להיקהל, כלומר שהציבור מצווה להיקהל ע"מ לשמוע את דברי התורה הנקראים ע"י המלך. והרי המצוה חלה גם על הטף. וכי מי ציוה עליהם להקהל? וצ"ל שהקטן ג"כ ירגיש מן הסתם באופן טבעי צורך אישי להשתתף עם כל הציבור בהקהל.

ועיין חלקת יואב (או"ח סי' א') שבמצוות בני נח גם קטן הוא בר חיובא. וע"כ צ"ל משום שמצוות בני נח הדעת האנושית מכריעה אותן וכמש"כ הרמב"ם בפ"ח מהל' מלכים⁶. ולכן גם קטן חייב במצוות בן נח.

⁴ ועיין פני יהושע ברכות ל"ה, ע"א.

⁵ ועיין פירוש המשניות להרמב"ם חולין פ"ז.

⁶ אלא שהרמב"ם מגדיר בן נח כזה כחכם, אך לא כחסיד יעו"ש.

ומצאתי במשך חכמה על בראשית :

"כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו כו' לעשות כו' - מקור מצות חנוך במ"ע מקורו מזה הפסוק מאברהם אבינו שיצוה את בניו בקטנם על המצות וקרא דחנוך לנער עפ"י דרכו שהביא רמב"ם בסוף הל' מא"ס (ושם לענין איסורים) הוי מדברי קבלה אבל העיקר מאברהם וכאן משמע שאף לבנות מצוה על האב".

(י"ח, י"ט)

העולה מדבריו הוא שחובת חינוך הייתה עוד לפני מתן תורה. כשד' הבטיח לאברהם 'ואעשך לגוי גדול' הבין אברהם מעצמו שעליו לגדל גוי כזה ולחנך את בניו ביתו לשמור את דרך ד' לעשות צדקה ומשפט. אומנם התורה וחכמים הגדירו אח"כ את המצוה בגדרים הלכתיים שלפיהם יש אחריות גדולה יותר לחינוך הבנים כי הם מצווים בתלמוד תורה וכמו שכתבתי לעיל אולם החובה הבסיסית הטבעית שאלמלא היא אין המשך לקיומו עם ישראל במקומה עומדת. ומצוה זו כוללת בנות.

מקור החיוב לחינוך לפי גישה זו הוא ההיגיון הטבעי. השכל הישר מחייב שכל אדם מישראל יחוש מחויבות להוריש את מורשתו לצאצאיו. ובכל בית בו קיימת מערכת יחסים תקינה יש אוירה טבעית של הזדהות הילדים עם הוריהם והם רוצים להמשיך את דרכם. וכל ילד מזדהה בדרך כלל עם סביבתו הן המשפחתית והן הקהילתית. הזדהות זו היא היסוד לכל חינוך⁷, וממילא חינוך הבת בכלל.

ו. שתי מצוות חינוך

נמצא א"כ שיש שני דינים בחינוך :

- א. דין טבעי הנוהג עוד מימי אברהם אבינו. דין זה מתייחס גם לחינוך הבת, וגם האם חייבת בו.
- ב. מצוה מהתורה או תקנת חכמים על האבות לחנך את הבנים. דין זה נסמך או הושווה למצות ת"ת הנוהגת רק בבנים. הנפקא מינה בין שני הדינים היא עפ"י מה שכתב רבינו מנוח בהל' שביתת עשור פ"ב, ה"י, בהסבר הגמ' ביומא (פ"ב, ע"א) "תרי חינוכי הווי" שיש שני עניני חינוך, האחד הוא חובה המוטלת על כל אדם ללמד ולהרגיל בניו ללכת בדרכי יושר - ואף שאינו מקיים המצוה בשלמותה - כמו שכתוב 'חנוך לנער על פי דרכו', וכדי להכניסו תחת כנפי השכינה,

⁷ לכשתמצי לומר לרש"י יסוד החינוך הוא האווירה המשפחתית שמקורה בסמכות האב ולתוסי' יסוד החינוך הוא האווירה הקהילתית שבה ילד מזדהה עם ערכי עמו וממילא עם מורשתו התורנית.

והשני הוא חיוב מדרבנן שיעשה המצוה כתיקונה וכמשפטה בשלמות. חינוך הבנות לפי זה הוא רק לעצם מעשה המצוה וחינוך הבנים הוא לקיום המצוה כהלכתה. ואע"פ שבאותן מצוות שנשים חייבות הן שוות לגמרי לאנשים. כשמחנכים ילד למצוות, אם הוא בן - המצווה ללמדו תורה כוללת את המצוה על כל פרטיה ודקדוקיה. ובפרט אם הוא חכם הוא שואל מה העדות החוקים והמשפטים אשר ציוה ד' אלוקינו אותנו הלכך אף אתה אמור לו את כל ההלכות על כללותיהן ופרטי פרטיהן, עד האחרונה שבהן. אבל בת שאינה מצווה ללמוד תורה ואינה בקיאה בפרטי הפרטים ממילא אינה מתעניינת בהם, לכן די לחנכה למעשה המצוה בלבד ולא לפרטיה ודקדוקיה. וכן האם שאינה מצווה ללמוד תורה וללמדה פטורה ממצוות חינוך זו התלויה בת"ת, אולם אינה פטורה מהמצוה הטבעית של אחריות להמשך קיומו של עם ישראל⁸. ולפי"ז בימינו שנשים רוכשות ידע תורני⁹, והן מתעניינות ומעוניינות גם כשהן קטנות לקיים את המצוות שהן חייבות בהן בהידור לא פחות מבנים, מן הראוי לחנך גם את הבנות בימינו לקיום המצוה בשלמותה כמו בנים.

⁸ וניתן אולי לדמות קצת למצוה זו את מצות פריה ורביה. אישה פטורה מפו"ר ובכ"ז היא נחשבת למקיימת מצוה. עיי' ר"ן ריש פ"ב דקידושין. וכתב המשך חכמה בפרשת נח שאישה אינה מצווה בפו"ר, בין היתר, משום שאישה נורמאלית מעוניינת בילדים גם ללא ציווי מפורש. כי כל בת חוה ירשה מהאם הראשונה את תכונת "אם כל חי". האימהות טבועה בעומק נפשה. מבחינת האישה זוהי אפוא מצוה טבעית. בבנות ישראל טבועה לא רק האחריות להמשכו הפיזי של העם אלא גם להמשך קיומו הרוחני. לכן משה הקדים בקבלת התורה את האמירה לבית יעקב לפני ההגדה לבני ישראל.

⁹ עפ"י פסיקתו של החפץ חיים בליקוטי הלכות סוטה כ"א.